

De figuranten van de geschiedenis

Hoe het verleden van andere culturen wordt verbeeld en in herinnering gebracht.

Antoon De Baets, EPO, Berchem, 1994, 254 blz., 898 fr.

In dit boek zet De Baets een dubbelzijdig onderzoek op, dat zich zowel op historische als op sociologische en antropologische methoden baseert. Het eerste deel van zijn onderzoek schetst de structuur van de beeldvorming over niet-westerse culturen in Vlaamse geschiedenisboekjes in de periode 1945-1984. In het tweede deel gaat De Baets na in welke mate deze beelden kunnen teruggevonden worden in de publieke opinie, zoals die uit opiniepeilingen kan afgelezen worden. Het doel is inzicht te krijgen in de relatie tussen leerboeken en publieke opinie, meer bepaald in de invloed van de leerboeken op de opinies van zij die, vele jaren tevoren, deze leerboeken gebruikten. De Baets plaatst beeldvorming in een kader van een lang proces van beïnvloeding. Beelden worden historisch (en, zij het schuchter, ook sociologisch) gecontextualiseerd, en zijn dus niet 'eeuwig' of 'tijdloos'. De Baets kadert zijn onderzoek bovendien in de algemene vraagstelling naar culturele diversiteit, racisme en ethnocentrisme, en belandt zo midden in het debat over multiculturaliteit in onze samenleving. De relevantie van de studie is dan ook niet louter historisch. Het boek moet een breder intellectueel publiek aanspreken. Het eerste deel van de studie is verreweg het meest interessante. De Baets identificeert in hoofdstuk 2 een 'hoofdstroom' in de leerboeken, die vertrekt van het principe dat de wereldgeschiedenis kan samengevat worden als de geleidelijke ontwikkeling van 'de beschaving' (niet 'een' beschaving). In die ontwikkeling ver-

schuift het centrum van het Middellandse Zeegebied (de oudheid), over West-Europa naar Amerika (na 1945). De hoofdstroom maakt ook een onderscheid tussen 'actieve' en 'passieve' volkeren. De eersten brengen beschaving, de tweeden consumeren of bedreigen de beschaving. Dit grove raamwerk wordt dan aangekleed met een reeks min of meer stabiele beelden en uitdrukkingen van die beelden (het 'braakliggende' Afrika, het 'agressieve' Oosten, de 'fatalistische' en 'fanatieke' Islam, enzovoort). Doorheen de periode 1945-1984 ziet De Baets een aantal evoluties in de hoofdstroom. Ethnocentrisme is een constante, maar neemt geleidelijk aan af. Na de dekolonisatie, en vooral vanaf de jaren '70 ruimt het ongebreidelde evolutionisme plaats voor meer evenwichtige evaluaties van niet-westerse tradities en westerse ingrepen in de rest van de wereld (vnl. de kolonisatie). In de jaren '70 verdwijnen termen als "wild" of "heidens" uit het repertoire van de leerboekauteurs. De tegenpool van ethnocentrisme - cultuurrelativisme - neemt in dezelfde periode gestaag toe, zij het dan met een grote terughoudendheid vanwege de auteurs. Auteurs nemen bijvoorbeeld geen antiracistische standpunten in, en de intrinsieke waarde van culturele diversiteit wordt niet onderstreept (hetgeen een bekende stelling van het Vlaams Blok weerlegt). De oorzakelijke factoren die De Baets in deze ontwikkeling identificeert zijn enerzijds de dekolonisatie en de aangroei van een derde-wereldbewustzijn in de vroege jaren '60, en anderzijds de Vietnam-oorlog die als een katalysator in deze evolutie optreedt. Het tweede deel van de studie, waarin De Baets op zoek gaat naar sporen van deze beelden in opiniepeilingen, is heel wat minder informatief. De

Baets onderscheidt een dominant ethnocentrisme in de periode 1970-1992, dat langzaam afbrokkelt. Racisme daarentegen, blijkt geen grote aanwezigheid in de opinies van de Vlamingen over andere culturen. De Baets is optimistisch wanneer hij schrijft dat "de trend in de richting van meer openheid en verdraagzaamheid een *globaal* verschijnsel is, op het niveau van de gehele Vlaamse bevolking" (blz. 192). Het is duidelijk dat De Baets zich in dit deel moet beroepen op laboratoriumconstructies van begrippen zoals ethnocentrisme, xenofobie en racisme, en dat het vraagstuk van opinies en attitudes hierbij voornamelijk kwantitatief, niet kwalitatief, wordt aangepakt. Het vraagstuk van de invloed van beelden uit schoolboeken op meer algemene opinies wordt hierdoor toegespitst op (en verengd tot) de kwantitatieve aanwezigheid van ethnocentrisme bij de eigen bevolking.

Het werk roept, ondanks zijn manifeste kwaliteiten, een aantal vragen op. Ik selecteer twee hierboven reeds aangestipte punten voor verdere bespreking: (1) de rol van institutionalisering en ideologie in de analyse van De Baets, en (2) het statuut van beïnvloeding. In beide gevallen zal blijken dat De Baets' onderzoek minder ver gaat dan het zou kunnen. Doorheen het hele boek valt op hoe scrupuleus De Baets wel is in het selecteren, behandelen en interpreteren van zijn gegevens. Deze drang naar wetenschappelijkheid zorgt er echter voor dat De Baets enkele keren voor een open doel komt te staan, maar vergeet te scoren. Zo worden de leerboeken als genre sterk gedepoliteerd. Dat leerboeken een *institutioneel* discours vormen, d.i. een discours dat een maatschappelijk dominante ideologie doorgeeft en daarbij

institutioneel vastgelegde macht gebruikt, ontsnapt zo aan de aandacht. Dit is een gemiste kans. Elementen zoals etnocentrisme - het voornaamste karakteristiek van de hoofdstroom - worden zo voorgesteld als abstracte, transcendente houdingen, zij het dan met een bepaalde mate van historische veranderlijkheid. Daardoor: "dat etnocentrisme de dominante karakteristiek is (...), wekt natuurlijk weinig verbazing, omdat het etnocentrisme een quasi-universele houding is, de *condition humaine* als het ware..." (blz. 149). De Baets vermijdt bij dit alles een politiek-ideologische interpretatie van beeldvorming in leerboeken, en een structurele (niet-attitudinale) verklaring voor etnocentrisme. De causale factoren die De Baets onderscheidt zouden in een institutioneel-ideologische analyse evidenties zijn. De veranderde politieke houding van België tegenover Congo na de dekolonisatie moest, gezien het institutionele karakter van het leerboekgenre, wel resulteren in een nieuwe weergave van de geschiedenis en de aard van het voorheen 'wilde' Congolese volk. Scholen en leerboeken bestaan niet in een vacuüm, maar ze zijn een essentieel instrument in de constructie van ideologische hegemonie. Leerboeken kunnen dan ook niet zomaar op gelijke hoogte worden geplaatst met koekjestrømmels of speelkaarten. Ze zijn een geheel ander genre, met een veel nadrukkelijker politieke inkapseling, en met een grotere mate van politieke controle. Ook al komen in leerboeken en op koekjestrømmels of speelkaarten dezelfde beelden voor, toch zullen de rol, de functie en de impact van die beelden in beide gevallen anders zijn. Het ene etnocentrisme is, met andere woorden, het andere niet.

De afwezigheid van het begrip 'ideo-

logie' in de concrete analyse is opvallend. Wanneer De Baets zijn hoofdstroom beschrijft, beschrijft hij het raamwerk van een ideologie; wanneer hij die hoofdstroom definieert als een "theorie en populaire denkpiste" (blz. 75), definieert hij niets anders dan een ideologie. De denkpiste wordt immers maar populair door het bestaan van een theorie die institutioneel veranderd wordt en daardoor een reeks waarheidsaanspraken kan maken die andere, concurrerende, ideologieën niet kunnen maken. Zo zal De Baets vergeefs speuren naar visies op kolonisatie die gebaseerd waren op Lenins *imperialisme-theorie*, en dit ondanks het feit dat deze theorie zeker na de tweede wereldoorlog in ruime kring circuleerde en door mensen als Nkrumah werd gepropageerd. Men kan dit soort fenomenen niet reduceren tot zomaar onder het volk levende opvattingen die dan door leerboekauteurs worden opgepikt en gereproduceerd. Hieruit volgt een theoretisch probleem. In zijn analyse van de hoofdstroom beperkt De Baets zich tot een abstract motief, een algemeen organisatorisch kader waarbinnen de geschiedenis wordt weergegeven. Maar een deel van de hoofdstroom bestaat ook uit het terminologische en conceptuele apparaat waarmee de geschiedenis geselecteerd en beschreven wordt. Met name het speuren naar 'culturen' en 'beschavingen' is niet neutraal, maar een belangrijk ingrediënt van de hoofdstroom als ideologie. Het begrip 'cultuur' wordt echter geneutraliseerd. Ook De Baets speurt naar 'culturen' en de wijze waarop ze worden weergegeven, maar gaat daarbij uit van een "antropologische betekenis" (blz. 35) die maximale duidelijkheid zou moeten bieden. De kwalificatie van bepaalde groepen of verschijnselen als 'cultuur' is echter aller-

minst neutraal, maar hangt nadrukkelijk samen met maatschappijbeelden en politieke voorkeuren. Dit wordt duidelijk aan het einde van het boek, wanneer De Baets "vijftien culturele principes voor nieuwe geschiedenis-leerboeken" voorstelt (blz. 207-208). Hierbij baseert hij zich op een maatschappijbeeld dat multiculturaliteit, cultuurrelativisme en diversiteit hoog inschat, en tevens een antiracistische agenda biedt. De analyse van dit metaniveau - met name de wijze waarop het centrale begrip 'cultuur' evolueert - ontbreekt, en dat is jammer. Op dit punt wacht het onderzoek van De Baets op aanvulling en vervollediging.

Daarmee komen we tot de tweede vraag, die van het statuut van beïnvloeding. De centrale onderzoeksvraag is deze: "hebben geschiedenis-leerboeken invloed op wat mensen later denken over andere culturen?" (blz. 15). Het antwoord op deze vraag is een evidentie wanneer men "invloed" situeert in een vage, abstracte mentaliteit, een complex van denkbeelden dat bijvoorbeeld via opiniepeilingen kan achterhaald worden. Het antwoord is dan een kwestie van 'common sense': ja, het leerboek kan niet anders dan invloed hebben, te meer gezien de hierboven gemaakte opmerkingen over het leerboek als ideologisch doorgeefluik. Het antwoord op deze vraag ligt echter niet voor het grijpen wanneer men "invloed" interpreteert als "aanleiding geven tot handelen", bijvoorbeeld op het politieke vlak. Ik heb de indruk dat De Baets zelf de tweede interpretatie nastreeft, en licht wil werpen op de wijze waarop leerboeken het algemene maatschappelijke klimaat t.o.v. multiculturaliteit en cultureel pluralisme beïnvloeden, maar dat hij tegelijkertijd de vraag aanpakt via de eer-

ste, minder produktieve piste. Conclusief zijn de bevindingen in het tweede deel van de studie zeker niet, en de opiniepeilingen bleken heel wat methodologische problemen te stellen (zie blz. 222 e.v.).

Deze problemen hebben een diepere grond. De Baets, die men geen methodologische naïviteit kan verwijten, idealiseert toch tot op zekere hoogte de waarde van opiniepeilingen als schets van wat 'de bevolking' denkt. Peilingen tonen echter aan wat 'men' (wetenschappers, politici) op een bepaald moment wilde weten over de meningen van de burgers. Ze zijn dus geen neutrale 'tranche de vie', maar een gecontroleerd genre. Dit politieke aspect wordt door De Baets weggelakt. Wat overblijft is een zeer problematische reeks opinies, waaruit

De Baets algemene conclusies tracht te halen inzake ethocentrisme en racisme in onze samenleving. En dan stuiten we op een volgend probleem: kan men zeggen dat racisme een kwantitatief vraagstuk is, dan wel een kwalitatief vraagstuk? M.a.w. moet men met velen zijn om een sociaal klimaat van racisme te scheppen, dat door migranten als zeer bedreigend wordt ervaren? De Baets is zoals gezegd vrij optimistisch: hij ziet een (langzame) kentering in de negatieve opinies t.o.v. vreemdelingen. Die conclusie wordt tegengesproken door analyses die zich richten op een autoritair discours, d.w.z. een discours dat uitgaat van specifieke actoren in de samenleving (pers, politici, media, voorlichters) en dat beladen is met grote autoriteitsaanspraken (zie Blom-

maert & Verschuere 1995). Wanneer men de aandacht verlegt van de opinies van iedereen naar de opinies van specifieke machtige en invloedrijke groepen, dan ziet men een heel wat minder gunstig beeld. Dit beeld stemt echter in zeer veel opzichten overeen met de bevindingen die De Baets in zijn analyse van schoolboeken had opgedaan, zodat men hier misschien niet van beïnvloeding kan spreken, maar wel van continuïteit tussen beiden typen van beelden.

Deze enkele kritische bedenkingen doen echter geen afbreuk aan de algemene waarde van De Baets' onderzoek. Het is een verdienste dat een boek zoveel stof tot grondig nadenken geeft, en het moet dan ook sterk aanbevolen worden.

Jan Blommaert